

สุบินปัญหาของพระยามิลินท์ : ความสัมพันธ์กับอภิธรรม

นาวิน วรรณเวช*

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความเชื่อมโยงระหว่างพระอภิธรรมปิฎกกับวรรณคดีพุทธศาสนาอื่นโดยใช้สุบินปัญหาในมิลินทปัญหาเป็นกรณีศึกษา ผลการศึกษาพบว่า ผู้แต่งมิลินทปัญหาได้นำความรู้เรื่องลักษณะของจิตและภวังคจิตในพระอภิธรรมมาไขปัญหาการเกิดขึ้นของความฝันผ่านอุปมาซึ่งเป็นภาพพจน์ที่ปรากฏในมิลินทปัญหาหลายครั้ง ผลการศึกษานี้ทำให้เห็นการพัฒนาแนวคิดอภิธรรมซึ่งนำมาอธิบายปรากฏการณ์ทางจิตได้อย่างเป็นรูปธรรม

คำสำคัญ: ความฝัน, อภิธรรม, มิลินทปัญหา

Dream Question of King Milinda: A Relation to Abhidhammapiṭaka Abstract

This article aims at exploring connection between *Abhidhammapiṭaka* and other Buddhist literatures. This research takes dream question in *Milindapañhā* as a case study. The findings show that the author of *Milindapañhā* links mental characteristics and *Bhavaṅgacitta* concept in *Abhidhammapiṭaka* to resolve dream question especially at the beginning of dream by using similes or the figure of speech frequently used in *Milindapañhā*. The research, therefore, reveals developing *Abhidhamma* concept, which leads to concrete explanation of mental phenomenon.

Keywords: Dream, Abhidhamma, Milindapañhā

* อ.บ. (ภาษาไทย) ม. ศิลปากร, อ.ม. (ภาษาบาลี-สันสกฤต) จุฬาฯ
อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

๑. บทนำ

ความฝันเป็นเสมือนโลกอีกโลกหนึ่งที่ปรากฏในยามที่เรานอนหลับ เป็นแดนพิศวงที่มนุษย์เราพบได้ทุกคน ที่กล่าวว่า “พิศวง” นั้นหมายความว่าเหลือที่จะคาดเดา เราควบคุมให้ความฝันเกิดขึ้นหรือไม่เกิดขึ้นไม่ได้ ความฝันในคืนนี้จะเป็นอย่างไรก็ไม่อาจรู้ได้ ทุกสิ่งทุกอย่างอาจปรากฏในความฝัน ไม่ว่าจะเป็นประสบการณ์ทางประสาทสัมผัส หรือแม้แต่อารมณ์ความรู้สึกนึกคิดต่างๆ บางคนจึงปรารถนาที่จะอยู่ในโลกแห่งความฝันมากกว่าโลกแห่งการรับรู้ทางประสาทสัมผัส โดยเฉพาะคนที่ตกอยู่ในห้วงรัก ดังจะเห็นได้จากบทกวีและบทเพลงต่างๆ จำนวนมาก

เนื่องจากโลกแห่งความฝันนั้นเสมือนโลกแห่งประสาทสัมผัสมาก และบางครั้งก็เกิดสัญลักษณ์ต่างๆ ในความฝันอีกด้วย ความฝันจึงเป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์ใจ ชวนให้ขบคิดไปต่างๆ นานา การขบคิดนั้นปรากฏในรูปของการตีความหรือทำนาย เช่น คนไทยถือว่าหากฝันว่าฟันหัก แปลว่าญาติผู้ใหญ่หรือผู้ที่เคารพนับถือจะมีเหตุอันตราย ฝันว่าจ্বরัด แปลว่าจะได้คู่ครอง เป็นต้น นอกจากเรื่องการตีความหรือทำนายแล้ว ความฝันก่อให้เกิดการขบคิดทางปรัชญาและศาสนาด้วย การขบคิดเรื่องความฝันในทางปรัชญาที่รู้จักกันดี เช่นความฝันของจวงจื๊อ เรื่องมีอยู่ว่า คืนหนึ่งจวงจื๊อฝันว่าตนเองเป็นผีเสื้อโอบบินไป เมื่อตื่นขึ้นมา เขาจึงสับสนว่าตัวเขาเองเป็นจวงจื๊อหรือเป็นผีเสื้อ เรื่องนี้อาจสะท้อนให้เห็นคติที่ว่าชีวิตมนุษย์ดูละเอียดความฝันและมโนทัศน์เรื่องการเปลี่ยนแปลงสภาวะของสรรพสิ่ง (ปกรณัมลิมปยุตธรรม, ๒๕๔๕: ๒๖) ในศาสนาฮินดูก็มีการอธิบายโลกแห่งความฝันไว้ จะเห็นได้จากคัมภีร์พหูพารณยก-อุปนิษัต (๔.๓.๙-๑๖) ที่กล่าวว่าโลกมี ๒ ส่วนคือโลกนี้กับปรโลก ความฝันเป็นโลกที่อยู่ตรงกลาง คนเราอาจเผลอมิตอะไรก็ได้ในความฝันแต่จะนำกลับมาไม่ได้ เป็นต้น จึงถือว่า ความฝันเป็นสิ่งที่ชวนขบคิดแสวงหาคำตอบได้มาก ไม่ว่าจะเป็นการทำนายหรือการขบคิดทางปรัชญาศาสนาก็ตาม อาจเป็น

เพราะว่าความฝันเป็นสิ่งที่มีความแน่นอนและไม่แน่นอนอยู่ในตัวเอง กล่าวคือ ความฝันเป็นสิ่งที่มนุษย์อาจประสบได้ทุกคน นั่นคือความแน่นอน ในขณะที่เดียวกันเราก็ไม่อาจคาดเดาสิ่งที่เกี่ยวข้องกับความฝันได้ เป็นต้นว่า วันใดเราจะฝันหรือไม่ฝัน และหากเราฝัน เรื่องราวในฝันจะเกี่ยวกับอะไร นั่นถือเป็นความไม่แน่นอน

ในพระพุทธศาสนาเถรวาทเรื่องและประเด็นทางปรัชญาปรากฏมากในคัมภีร์พระอภิธรรม เนื่องจากเป็นคัมภีร์ที่มุ่งอธิบายให้เข้าใจโดยแยกแยะความจริง ๒ แบบที่สำคัญอันได้แก่ สมมติสัจจะอันเป็นความจริงที่รับรู้ได้ทางประสาทสัมผัส และปรมาตถสัจจะซึ่งบางส่วนรับรู้ไม่ได้ทางประสาทสัมผัส ปรมาตถสัจจะมี ๔ ประการสำคัญ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน อันที่จริงปรมาตถสัจจะทั้ง ๔ ประการนี้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในพระสูตรก่อนที่มาจำแนกไว้ในหมวดพระอภิธรรม แต่พระองค์ทรงโยงเข้ากับประสบการณ์ที่ปรากฏในการรับรู้ของเราทั้งหมด ต่างจากพระอภิธรรมซึ่งเนื้อหาบางส่วนของปรมาตถสัจจะพ้นไปจากประสบการณ์ของมนุษย์ (สมภาร พรหมทา, ๒๕๔๗: ๕๐-๑) เนื้อหาในพระอภิธรรมจึงอาจจัดได้ว่ามีลักษณะคล้ายกับทัศนะทางอภิปรัชญาที่มุ่งเน้นตอบปัญหาเรื่องความจริงบางประการที่พ้นไปจากประสบการณ์ของมนุษย์

แม้ว่าพระอภิธรรมจะเป็นคัมภีร์ศาสนาที่มีเนื้อหาเทียบเคียงกับปรัชญาได้ แต่การขบคิดเรื่องความฝันก็ยังไม่ปรากฏมากนัก ประเด็นเกี่ยวกับความฝันมีอยู่ ๒ แห่งในพระอภิธรรม คือ ในคัมภีร์วิภังค์ และกถาวัตถุ คัมภีร์วิภังค์กล่าวถึงคุณสมบัติของวิญญาณทั้ง ๕ ประการ ซึ่งหมายถึงการรับรู้ ๕ ทาง ได้แก่ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน และกายวิญญาน วิญญาณทั้ง ๕ และลำดับแห่งวิญญาณทั้ง ๕ ประการนั้น ไม่มีอำนาจทำให้บุคคลหลับ ตื่น และฝันได้ (อภิ. วิ. (แปล) ๓๕/๗๙๕) ส่วนในกถาวัตถุมีเรื่องความฝันปรากฏในติลโลปิถาและอัปยาคกถา เป็นปัญหาว่าบุคคลผู้ฝันนั้นสามารถบรรลุ

ธรรมได้หรือไม่ และจิตของผู้ฝันเป็นอภัยกถาหรือไม่ว (อภิ. ก. (แปล) ๓๗/๑๘๖๙-๓๗) จะเห็นได้ว่าในพระอภิธรรมเป็นการอธิบายเรื่องความฝันเกี่ยวกับการรับรู้ทางประสาทสัมผัสของมนุษย์ ยังไม่ปรากฏการอธิบายความฝันโดยถือเอาความฝันเป็นตัวตั้งแต่อย่างใด การพิจารณาความฝันและอธิบายในลักษณะดังกล่าวปรากฏเป็นครั้งแรกในมิลินทปัญหา วรรณกรรมปุนจนาวิธานเรื่องสำคัญของพุทธศาสนาสายเถรวาทที่เกิดขึ้นระหว่างรอยต่อของพระไตรปิฎกกับอรรถกถา มิลินทปัญหาเป็นเรื่องการถามตอบระหว่างพระยามิลินท์กษัตริย์กรีกเป็นผู้ปุจฉากับพระนาคเสนภิกษุในพุทธศาสนาเป็นผู้วิสัชนา เรื่องสำคัญที่มิลินทปัญหากล่าวถึงก็คือธรรมชาติของความฝันอันได้แก่สาเหตุของความฝัน ความฝันเกิดขึ้นได้อย่างไร มิลินทปัญหาจึงนับเป็นวรรณกรรมบาลีเรื่องแรกที่ตอบปัญหาเรื่องความฝันนี้อย่างเป็นระบบ ทำให้ความฝันเป็นหลักวิชาที่สามารถอธิบายได้อย่างเป็นขั้นตอน นอกจากนี้ความรู้เรื่องความฝันในมิลินทปัญหายังส่งอิทธิพลต่อการอธิบายความฝันในยุคต่อมาด้วย จะเห็นได้จากการอ้างอิงถึงสำนวน “ลึงหลับ” ในญาณวิวงศ์ อรรถกถาวิวงศ์ และสาเหตุของความฝันที่คนไทยคุ้นเคยและมักท่องกันคล่องจองว่า บุญนิมิต จิตนิวรรณ์ เทพสังหรณ์ ธาตุโยภ (หรือธาตุวิปริต) ก็มิกล่าไว้เป็นครั้งแรกในมิลินทปัญหา^{*} จึงน่าจะสนใจว่า มิลินทปัญหาตอบคำถามเรื่องความฝันไว้อย่างไร การศึกษาเรื่องความฝันในมิลินทปัญหาโดยพิจารณาความเชื่อมโยงกับอภิธรรมอาจทำให้ตระหนักถึงคุณค่าของมิลินทปัญหาในแง่อภิปรัชญาได้

* เรื่องธาตุนั้นในมิลินทปัญหากล่าวแยกเป็นลมกำเร็บ ตีกำเร็บ และเสมหะกำเร็บ ในวรรณคดีอรรถกถายุคต่อมาได้รวมสาเหตุความฝัน ๓ ประการนี้เป็นอย่างเดียวกันคือธาตุโยภหรือธาตุวิปริต เช่น อรรถกถาญาณวิวงศ์ พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ และอรรถกถาสุปันสูตร พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เป็นต้น

๒. ประวัติความเป็นมาของมิลินทปัญหาและความเชื่อมโยงกับพระอภิธรรม

มิลินทปัญหาลงอยู่ในคัมภีร์บาลีประเภทปกรณพิเศษที่แต่งในช่วงรวบรวมพระไตรปิฎกกับงานอรรถกถา (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ๒๕๒๖: ๒๑๕ และ เสนาะ ผดุงฉัตร, ๒๕๓๒: ๓๙-๔๐) แม้จะกล่าวไม่ได้ชัดเจนว่ามิลินทปัญหาแต่งเมื่อใด แต่น่าจะก่อนยุคอรรถกถาซึ่งเริ่มขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. ๙๕๙ หรือ ค.ศ. ๔๑๖ (เสนาะ ผดุงฉัตร, ๒๕๓๒: ๓๙) จึงอาจกล่าวได้ว่า มิลินทปัญหาเป็นงานนิพนธ์ที่อยู่ระหว่างรอยต่อของพระไตรปิฎกกับอรรถกถา จึงปรากฏประเด็นหลายประเด็นในพระไตรปิฎกอยู่ในมิลินทปัญหา และอรรถกถาจารย์หลายท่านโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระพุทธโฆสะก็มักอ้างอิงข้อความจากมิลินทปัญหาเป็นหลักฐานยืนยันการตีความพุทธธรรมของท่าน (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ๒๕๒๖: ๒๑๕) มิลินทปัญหาจึงถือว่ามีความสืบเนื่องกับพระไตรปิฎกและเกี่ยวข้องกับอรรถกถา

รพินทระ นาถ พลุ (Basu, 1978: 16-8) พบการอ้างคำว่า “อภิธรรม” ในมิลินทปัญหาลงถึง ๑๑ ครั้ง เช่นในตอนต้นเรื่องที่เป็นพุทธทำนายว่า ในอนาคตจะมีกษัตริย์องค์หนึ่งสนใจธรรมะมาถามปัญหา ไม่มีใครสามารถตอบได้ นอกจากพระภิกษุรูปหนึ่ง นามว่านาคเสน พระพุทธเจ้าทรงพรรณนาเรื่องของพระนาคเสนด้วยคำต่อไปนี้

อภิธมฺมนโยคาหุทา อตฺถชาลา สมฺมจฺจุตา
นาคเสนกถา จิตฺรา อุปเมทิ ปฏฺฐาปิตาฯ
(มิลินทปัญหา, ๒๕๓๖: ๒)

กถาของพระนาคเสนอันวิจิตร หยั่งลง
แล้วลุ่มนัยแห่งพระอภิธรรม เป็นตาข่ายแห่ง
อรรถ อันพระนาคเสนยกอุปมาประกอบ^๒

^๒ คำแปลมิลินทปัญหาทั้งหมดตลอดบทความนี้เป็นสำนวนของผู้วิจัย

การที่พระพุทธเจ้าตรัสอ้างถึงคำว่า “อภิธรรม” โดยกล่าวว่าคำกล่าวของพระนาคเสน “หยั่งลงสู่ชั้นแห่งพระอภิธรรม” แสดงให้เห็นการเน้นความสำคัญของพระอภิธรรม คำวิไลสนา ของพระนาคเสนจึงนับว่าน่าเชื่อถือเพราะพระพุทธเจ้าทรงพรรณนาว่าเป็นถ้อยคำที่ดำเนินรอยตามพระอภิธรรม ความเชื่อมโยงระหว่างพระไตรปิฎกกับมิลินทปัญหาจึงเห็นได้จากพระอภิธรรมปิฎกมากกว่าพระวินัยปิฎกหรือพระสุตตันตปิฎก

๓. สุปินปัญหา : ความสัมพันธ์กับพระอภิธรรม

การนำความรู้ในพระอภิธรรมมาใช้เป็นแนวทางในการตอบปัญหาของพระนาคเสนเห็นได้จาก **สุปินปัญหา** ซึ่งอยู่ในเมฆทกปัญหา วรรคที่ ๘ ว่า

พระยามิลินททรงตั้งคำถามเกี่ยวกับความฝันไว้ ๕ ประการ ดังนี้

๑) เหตุใดคนเราจึงนอนฝัน พระนาคเสนวิไลสนาว่า มาจากสาเหตุ ๖ ประการ คือ ลมกำเริบ ตีกำเริบ เสมหะกำเริบ อารมณ์ที่แนบอยู่กับจิต เทวดาบันดาลให้ฝัน และบุพนิมิต บุพนิมิตเป็นฝันที่แน่นอน ดังความในมิลินทปัญหาต่อไปนี้

ข้าแต่พระนาคเสนผู้เจริญ หญิงชายทั้งหลายในโลกนี้นอนฝัน เป็นบุญก็ดี เป็นบาปก็ดี เป็นสิ่งที่ตนเคยเห็นมาก่อนก็ดี ไม่เคยเห็นมาก่อนก็ดี เป็นฝันดีบ้าง เป็นฝันร้ายบ้าง เป็นสิ่งที่ตนควรทำก็ดี ไม่ควรทำก็ดี ในที่ไกลก็ดี ในที่ใกล้ก็ดี มีสีต่างๆ หลายสี ย่อมเห็นกับกำไลกับแว่น ชื่อว่าความฝันมีอยู่ในที่นี้หรือ หรือใครย่อมเห็นเช่นนั้น

มหาบพิตร นิมิตใดเข้าไปสู่คลองแห่งปฐมจิต นิมิตนั้นชื่อว่าความฝัน มหาบพิตร คน ๖ จำพวกย่อมฝัน คนทั้ง ๖ จำพวกเป็นโฉน คนที่ลมกำเริบย่อมฝัน คนที่ตีกำเริบ

ย่อมฝัน คนที่เสมหะกำเริบ คนผู้มีอารมณ์แนบกับจิตย่อมฝัน คนย่อมฝันเพราะเทวดาเข้าฝัน คนผู้มีนิมิตเพราะความที่แห่งกรรมอันตนสั่งสมไว้แล้วในกาลก่อน ดูกรมหาราช ความฝันใดเกี่ยวเนื่องด้วยนิมิต ความฝันนั้นเป็นจริงนั้นเทียว ส่วนฝันที่เหลือไม่เป็นจริง (มิลินทปัญหา, ๒๕๓๖: ๒๓๖)

๒) ขณะฝัน จิตไปยึดเอานิมิตมาหรือนิมิตผ่านเข้าไปหาจิต ข้อนี้พระนาคเสนวิไลสนาว่า นิมิตผ่านเข้าไปหาจิต ดังความในมิลินทปัญหาต่อไปนี้

ข้าแต่พระนาคเสนผู้เจริญ จิตของคนผู้มีนิมิตนั้นไปยึดเอานิมิตนั้นเอง หรือว่า นิมิตนั้นมาสู่คลองแห่งจิต หรือว่าบุคคลอื่นใดแสดงนิมิต (แก่เขา)

มหาบพิตร จิตของคนนั้นจะไปยึดเอานิมิตนั้นเองก็หาไม่ได้ แม้ใครอื่นจะแสดงนิมิตแก่เขาก็หาไม่ได้ นิมิตนั้นแลย่อมเข้าไปสู่คลองแห่งจิตนั้นเทียว มหาบพิตร กระเจกย่อมไม่ไปคว้าเอาเงาในที่ใดๆ ด้วยตัวเอง แม้ใครอื่นนำมาซึ่งเงา ยกขึ้นสู่กระเจกทั้งหลายก็หาไม่ได้ เงาจากที่ใดก็ตาม มาแล้ว ย่อมเข้าไปสู่ทางแห่งกระเจก ฉะนั้น มหาบพิตร จิตของคนนั้นย่อมไม่ไปยึดเอานิมิตนั้นเอง แม้ใครอื่นย่อมไม่มาแสดง (นิมิต) นิมิตจากที่ใดก็ตาม มาแล้ว ย่อมเข้าไปสู่คลองแห่งจิต ฉะนั้นนั้นเทียว (มิลินทปัญหา, ๒๕๓๖: ๒๓๖)

๓) ขณะฝัน จิตรู้หรือไม่ว่านิมิตนั้นจะมีผลดีหรือผลร้าย ข้อนี้พระนาคเสนวิไลสนาว่า จิตไม่รู้ ดังความในมิลินทปัญหาต่อไปนี้

ข้าแต่พระนาคนเสนผู้เจริญ ขณะจิตใด
นั้นกำลังฝันอยู่ จิตนั้นรู้หรือว่าจะมีผลดีหรือ
ผลร้าย

มหาบพิตร ก็จิตนั้นจะรู้ว่ามีผลดีหรือ
ผลร้ายเกิดขึ้นก็หาไม่ได้ ก็แต่ว่า เมื่อนิมิต
เกิดขึ้น บุคคลย่อมบอกแก่อาจารย์ทั้งหลาย
เหล่านั้น จากนั้น อาจารย์เหล่านั้นจะแจก
แจงเนื้อความ ทำนายฝันให้

ข้าแต่พระนาคนเสนผู้เจริญ เชิญท่าน
แสดงเหตุ (ด้วยอุปมา) ด้วยเถิด

มหาบพิตร กระและไฟทั้งหลาย เกิดขึ้น
ในร่างกาย เพื่อลาภ หรือเพื่อความเสื่อมลาภ
หรือเพื่อยศ หรือเพื่อความเสื่อมยศ หรือเพื่อ
นิินทา หรือเพื่อสรรเสริญ หรือเพื่อความทุกข์
หรือเพื่อความสุข ฉันทไฉ มหาบพิตร กระ
และไฟรู้แล้วว่า “เราจักแสดงเนื้อความนี้ให้
ปรากฏ” จึงเกิดขึ้น หรือหนอแล

ข้าแต่ท่านผู้เจริญ หาไม่ได้ไฟทั้งหลาย
เกิดขึ้นในทีใดก็ดี หมอดูทั้งหลายเห็นไฟของ
พวกเขาในที่นั้น จึงทำนาย

มหาบพิตร จิตใดนั้นแล กำลังฝันอยู่
จิตนั้น ย่อมไม่รู้ว่าจะมีผลดีหรือผลร้าย ก็แต่
ว่า เมื่อนิมิตเกิดขึ้น บุคคลย่อมบอกแก่
หมอดูทั้งหลายเหล่านั้น จากนั้น หมอดูเหล่า
นั้นจึงบอกความหมาย (แก่เขา)

(มิลินทปัญหา, ๒๕๓๖: ๒๓๖)

๔) ขณะฝัน หลับหรือตื่น ข้อนั้นพระนาคนเสน
วิสันนาว่า มิใช่หลับมิใช่ตื่น แต่เป็นช่วงที่จิตกำลังจะตกลง
สู่ภวังค์ ดังความในมิลินทปัญหาต่อไปนี้

ข้าแต่พระนาคนเสนผู้เจริญ บุคคลผู้นั้น
หลับอยู่จึงฝัน หรือว่า ตื่นอยู่จึงฝัน

มหาบพิตร ผู้ใดนั้นฝันอยู่ เขาหลับอยู่
จึงฝัน หาไม่ได้ แม้ตื่นอยู่จึงฝันก็หาไม่ได้
แต่ทว่า เมื่อจิตหยั่งลงสู่ความหลับ แต่ยังไม่
มีภวังค์ บุคคลย่อมฝันในระหว่างนั้น
มหาบพิตร จิตของคนที่ยื่นสู่ความหลับ เป็น
ธรรมชาติที่ถึงแล้วซึ่งภวังค์ จิตที่ถึงแล้วซึ่ง
ภวังค์ย่อมไม่เคลื่อนไป จิตที่ไม่เคลื่อนไป
ย่อมไม่รู้สุขและทุกข์ ความฝันย่อมไม่มีเกิด
ที่ไม่รับรู้สุขและทุกข์ เมื่อจิตเคลื่อนไปอยู่
จึงจะฝัน มหาบพิตร เราย่อมไม่ปรากฏใน
กระจกที่ถึงแม้จะบริสุทธิ์ผ่องใส แต่ตั้งอยู่ใน
ความมืดมิดที่ปราศจากแสงสว่าง ฉันทไฉ
มหาบพิตร ครั้นเมื่อจิตขึ้นไปสู่ความหลับ ถึง
แล้วซึ่งภวังค์ แม้ตั้งอยู่ในสรีระ จิตย่อมไม่
เคลื่อนไปนั้นเทียว เมื่อจิตไม่เคลื่อนไปแล้ว
บุคคลย่อมไม่เห็นความฝัน ฉันทไฉนั้นเทียว
มหาบพิตร พระองค์พึงเข้าใจว่าสรีระคือ
กระจก พึงเข้าใจว่าความหลับคือความมืด
พึงเข้าใจว่าจิตคือแสงอาทิตย์ มหาบพิตร
ก็แต่ว่า เมื่อดวงอาทิตย์ถูกปกคลุมด้วยหมอก
แสงสว่างย่อมไม่ปรากฏ แสงอาทิตย์ที่มีเมฆ
หมอกสงบแล้ว ไม่เคลื่อนไปแล้ว นั้นเทียว
แสงสว่างย่อมไม่มีเพราะแสงอาทิตย์ไม่
เคลื่อนไป ฉันทไฉ มหาบพิตร จิตของบุคคล
ที่ยื่นไปสู่ความหลับ เป็นสภาวะอันถึงแล้วซึ่ง
ภวังค์ จิตที่ถึงแล้วซึ่งภวังค์ย่อมไม่เคลื่อนไป
ครั้นเมื่อจิตไม่เคลื่อนไปแล้ว บุคคลย่อมไม่ฝัน
ฉันทไฉนั้นเทียว มหาบพิตร พระองค์พึง
เข้าใจว่าสรีระคือดวงอาทิตย์ พึงเข้าใจว่า
ความหลับคือการปกคลุมของเมฆหมอก พึง
เข้าใจว่าจิตคือแสงอาทิตย์

มหาบพิตร จิตในสรีระของบุคคล ๒ คน เป็นสภาวะที่ไม่เคลื่อนไป (ได้แก่) จิตในสรีระ ที่สงบแล้วของบุคคลที่ขึ้นไปสู่ความหลับแล้ว ถึงภวังค์ ย่อมไม่เคลื่อนไป (และ) จิตในสรีระ ที่สงบแล้วของบุคคลที่เข้านิโรธสมาบัติแล้ว ย่อมไม่เคลื่อนไป มหาบพิตร จิตของคน ที่ตื่นอยู่ ไม่นั่นคง คัมภีร์ครองไม่ได้ ถูกเปิดแล้ว หวันไหวแล้ว ชุนมัวแล้ว นิमितย่อมไม่เข้าไปสู่คลองแห่งจิต อันมีอย่างนั้นเป็นรูป มหาบพิตร บุรุษทั้งหลาย ผู้ปรารถนาที่กำบัง ย่อมละเว้นซึ่งที่แจ้งอันคัมภีร์ครองไม่ได้ อันถูก เปิดแล้ว เคลื่อนกล่นแล้ว ฉันท มหาบพิตร นิमित (ทิพโพ อตฺโถ) ย่อมไม่เข้าไปสู่คลองแห่ง บุคคลผู้ตื่นอยู่ เพราะเหตุ นั้น บุคคลผู้ตื่นอยู่ ย่อมไม่ฝัน ฉันทนั้นนั่นเทียว มหาบพิตร แม้อีกประการหนึ่ง โพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย อันเป็นกุศล ย่อมไม่เข้าไปสู่ภิกษุ ผู้ทำลาย แล้วซึ่งอาชีวะ ผู้ไม่มีอาจาระ ผู้เป็นมิตร กับความชั่ว ผู้ทุศีล ผู้เกียจคร้าน ผู้มีวิริยะ หย่อนยาน ฉันท มหาบพิตร นิमित (ทิพโพ อตฺโถ) ย่อมไม่เข้าไปสู่คลองแห่งบุคคลผู้ตื่น อยู่ เพราะเหตุ นั้น บุคคลผู้ตื่นอยู่ย่อมไม่ฝัน (มิลินทปัญหา, ๒๕๓ว: ๒๓๖-๓๗)

๕) เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดแห่งการหลับ มีหรือไม่ ขอนี้พระนาคเสนวิสัยนาว่า มี ขณะเมื่อร่างกาย บางส่วนหยุดพักผ่อน ไม่ทรงงาน คือเบื้องต้นแห่งการหลับ การหลับที่ไม่สนิทเหมือนลิงหลับ คืออยู่ท่ามกลางแห่งการหลับ ส่วนการหลับสนิท จิตก้าวลงสู่ภวังค์แล้วคือที่สุดแห่งการหลับ และท่ามกลางแห่งการหลับเป็นเวลาที่เราจะฝัน ดังความใน มิลินทปัญหาต่อไปนี้

ข้าแต่พระนาคเสนผู้เจริญ ความหลับ ทั้ง ๓ ประการ มีอยู่หรือ

มหาบพิตร ขอถวายพระพร ความหลับ ทั้ง ๓ ประการมีอยู่ (ได้แก่) เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด

เบื้องต้นเป็นโดน ท่ามกลางเป็นโดน ที่ สุดเป็นโดน

มหาบพิตร เมื่อร่างกายถูกครอบงำ ด้วยความไม่มีแรง ความเชื่องช้า เพราะ ไม่ได้ประกอบภาระงาน นี่เป็นเบื้องต้นแห่ง ความหลับ ผู้ใดประกอบด้วยความหลับของ ลิง ระวังตัวเคลื่อนกล่นไปทั่ว นี่เป็นท่าม กลางแห่งความหลับ การถึงซึ่งภวังค์เป็น ที่สุด (แห่งความหลับ) มหาบพิตร บุคคลผู้ เข้าไปสู่ท่ามกลาง (แห่งความหลับ) ประกอบ ด้วยความหลับของลิง ย่อมฝัน มหาบพิตร พระโยคาวจรผู้ใดก็ตาม มีจิตมั่นในการ บำเพ็ญภาวนา ตั้งอยู่ในธรรม มีปัญญามีได้ หวันไหว เข้าไปสู่ป่าที่วิเวกว้างเปล่าและไม่ มีเสียงอื้ออึง เพื่อรำพึงถึงอรรถอันละเอียด สุขุม พระโยคาวจรมันจะก้าวลงสู่นิทราก็หา มิได้ นั้นเทียว ท่านตั้งใจแน่วแน่ พิจารณา ธรรมอันละเอียดสุขุมในป่านั้น ดังนั้น ท่าน จึงละเว้นความหลับ เป็นผู้วางเฉย พิจารณา อรรถอันละเอียดสุขุม ฉันท มหาบพิตร บุคคลผู้ไม่ตื่น ไม่ประกอบด้วยความหลับ เข้าถึงท่ามกลาง (แห่งความหลับ) ประกอบ ด้วย ความหลับของลิง ย่อมฝัน ฉันทนั้นนั่น เทียว มหาบพิตร ความตื่นคือเสียงอื้ออึง การประกอบด้วยความหลับของลิงคือความ วิเวก พระโยคาวจรมันจะละเสียงอื้ออึง ละเว้น ความหลับ เป็นผู้วางเฉย พิจารณาอยู่ซึ่ง

อรรถอันละเอียดสุขุม ฉะนั้น บุคคลผู้ไม่ตื่น
ไม่ประกอบด้วยความหลับ ประกอบด้วย
ความหลับของลิง ย่อมฝัน
(มิลินทพปัญหา, ๒๕๓๖: ๒๓๗-๘)

จะเห็นว่า วิสัยของพระนาคเสนเรื่องความฝัน
มีประเด็นที่เชื่อมโยงกับพระอภิธรรมอย่างเห็นได้ชัดก็คือ
เรื่อง **ภวังคจิต**

ในภาษาไทยมีสำนวนพูดกันติดปากว่า จิต (หรือ
ใจ) เป็นนาย กายเป็นบ่าว สำนวนนี้อาจทำให้เข้าใจว่าจิต
คือผู้มีอำนาจสิทธิ์ขาดในการบัญชาร่างกาย แต่ความจริง
ไม่ใช่ จิตนั้นตามทัศนะพระอภิธรรมหมายถึงการคิด ดังที่
อภิธัมมัตถนิภาวินี (๒๕๔๖: ๖๕ อ้างใน สมภาร พรหมทา, ๒๕๔๗: ๒๓๔) กล่าวถึงธรรมชาติของจิตว่า “...ธรรมชาติ
ที่ชื่อว่าจิตเพราะ “คิด” อธิบายว่า “รู้อารมณ์” ดังที่
ท่านกล่าวไว้ว่า “จิตมีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ...”
ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า จิตกับกาย (หรือรูป) ต่างก็ประกอบ
เข้าด้วยกันโดยเป็นไปตามธรรมชาติ พระนาคเสนจึงทูล
วิสัยของพระยามิลินท์ว่า จิตมิได้ไปยึดเอาอนิมิตมาเก็บเป็น
ความฝัน และจิตคาดการณ์มิได้ว่าฝันนั้นจะให้ผลดีหรือ
ผลร้าย เพราะธรรมชาติของจิตคือการคิดหรือรับรู้เท่านั้น
มิได้มีอำนาจกระทำสิ่งที่เหนือธรรมชาติแต่อย่างใด

จิตในทัศนะพระอภิธรรมแบ่งออกเป็น ๒ ภาคคือ
ภาคที่รู้ตัวกับภาคที่ไม่รู้ตัว ภาคแรกนั้นเรียกว่าวิถิจิต ภาค
ที่สองเรียกว่า**ภวังคจิต** ส่วนที่เรียกว่า **ภวังคจิต** นั้น “...ไม่
ปรากฏว่ามีสอนในพุทธศาสนาดั้งเดิม พระอภิธรรมสร้าง
แนวคิดเรื่อง “ภวังคจิต” ขึ้นเพื่ออธิบายหลายเรื่องที่เห็นว่า
จะไม่สามารถอธิบายให้ชัดได้” (สมภาร พรหมทา, ๒๕๔๗: ๒๔๕)

ตามปกติ เราจะมีเวลาอยู่ ๒ ช่วงหลักๆ ในชีวิต
คือ เวลาตื่นกับเวลาหลับ เวลาตื่นนั้นเราเข้าใจว่าเป็นช่วง
เวลาที่จิตกำลังทำงานและทำอย่างต่อเนื่อง แต่เวลาที่เรา

หลับนั้นคือเวลาที่จิตได้พัก ตามทัศนะของพระอภิธรรมนั้น
ในขณะที่เราตื่นอยู่ จิตก็จังหวะหยุดพักเป็นระยะๆ จิตใน
ภาวะหยุดพัก คือ ไม่ทำหน้าที่รับรู้หรือคิด เรียกว่า **ภวังคจิต**
คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (อ้างใน สมภาร พรหมทา, ๒๕๔๗: ๒๔๗) กล่าวว่าจิตมนุษย์ในเวลาที่ดินนั้นจะทำงานเป็นรอบ
รอบหนึ่งประกอบด้วยจิต ๑๗ ขณะ ดังนี้

ก) หยุดพัก ๓ ขณะ (ท่านเรียกว่า จิตตกภวังค์
๓ ขณะ)

ข) เริ่มต้นจากภาวะหยุดพัก ๓ ขณะ (ท่านเรียก
ขณะแรกว่า “อดีตภวังค์” ขณะที่สองว่า “ภวังคจลนะ” และ
ขณะที่สามว่า “ภวังคุปัจเฉทะ”)

ค) เริ่มต้นเข้าสู่ภาวะการทำงาน ๕ ขณะ (ขณะ
แรกท่านเรียกว่า “ปัญจทวาราวัชชนะ” ขณะที่สองเรียกว่า
“วิญญาน” ขณะที่สามเรียกว่า “สัมปฏิจฉันนะ” ขณะที่สี่
เรียกว่า “สันติริณะ” และขณะที่ห้าเรียกว่า “โฏฐัพพะนะ”)

ง) ทำงาน คือ รับรู้ คิด เกี่ยวกับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง
ต่อเนื่องกันเป็น ๗ ขณะ (ขณะทั้ง ๗ นี้เรียกว่า “ชวนะ”)

จ) เตรียมเข้าสู่ภาวะการพักผ่อน ๒ ขณะ (สอง
ขณะนี้ท่านเรียกเหมือนกันว่า “ตทาลัมพะนะ”)

การนับขณะจิตรอบละ ๑๗ ขณะนั้น ท่านนับ
เอาตั้งแต่ตอน ข) เป็นต้นมา ไม่รวมตอน ก) ซึ่งเป็นช่วง
การหยุดพักของจิต

จากคำอธิบายของพระนาคเสนจะเห็นว่า **ภวังคจิต**
เป็นสภาพของจิตขณะพักงาน ในเวลาหลับ จิตตกอยู่ใน
ภวังคจิตอย่างเดียว มิได้ขึ้นมาสู่สภาพการทำงานในวิถิจิต
อีก ขณะที่จิตกำลังจะตกลงสู่ภวังค์นั่นเอง คือช่วงเวลาที่จะ
เกิดความฝัน เป็นช่วงเวลาที่เรียกว่าเป็นท่ามกลางแห่ง
การหลับก่อนจะเข้าสู่ภวังคจิตต่อไป พระนาคเสนจึงกล่าวว่า
ช่วงเวลานี้ถือว่าไม่ตื่นและไม่หลับ เราจึงไม่อาจกล่าวได้ว่า
หลับแล้วจึงเกิดความฝัน เพราะหากหลับแล้ว จิตจะตกลง
สู่ภวังค์ ทำให้ไม่รับรู้อะไร แต่การฝันนั้นในบางครั้งเรายัง

จำได้ รู้สึกได้ เราจึงอาจเข้าใจได้ว่า เหตุที่นิมิตเป็นฝ่ายเข้าไปหาจิต มีจิตไปยึดเอานิมิตมาผืนนั้น และวิสัยอีกข้อที่ว่าจิตย่อมไม่รู้ผลหรือผลร้ายของผืนนั้นก็อาจเป็นเพราะช่วงนั้นจิตกำลังจะตกลงสู่ภวังค์ กำลังของจิตจึงมีไม่มากนักเอง

จะเห็นว่าปัญหาที่พระยามิลินท์สนใจตรัสถามนั้นเป็นเรื่องสาเหตุของความฝันและลักษณะจิตที่เกี่ยวข้องกับความฝัน เรื่องที่เน้นมากเป็นพิเศษคือความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกระบวนการเกิดขึ้นของความฝัน อาจเป็นเพราะว่าผู้แต่งมิลินทปัญหาต้องการชี้ให้เห็นถึงความเชื่อมโยงระหว่างพระอภิธรรมกับมิลินทปัญหาให้ชัดเจนก็เป็นได้ อย่างไรก็ตาม คำอธิบายที่มิลินทปัญหากล่าวไว้อาจมีคำถามที่น่าพิจารณาต่อ คือ หากความฝันเกิดขึ้นในลักษณะดังกล่าวแล้ว และคนเราก็จำเป็นต้องนอนหลับทุกวัน นั้นแปลว่าคนเรามีสิทธิ์ที่จะฝันทุกวัน แต่เหตุใดบางคนจึงฝันบ่อย บางคนจึงแทบไม่ฝันเลย บางครั้งเราจำความฝันได้ บางครั้งเราจำไม่ได้ มีกระบวนการทางจิตอะไรอีกหรือไม่ที่ส่งผลต่อความฝัน มีกระบวนการอื่นๆ ที่ไม่ใช่เรื่องของจิตอีกหรือไม่ จึงอาจกล่าวได้ว่า คำถามของพระยามิลินท์นั้นมิได้ลงรายละเอียดเกี่ยวกับความฝันมากโดยเฉพาะประเด็นเรื่องความเป็นไปได้ของความฝันที่จะเกิดขึ้น เนื้อความส่วนใหญ่เป็นการอธิบายกระบวนการทางจิตที่สัมพันธ์กับการเกิดขึ้นของความฝัน อาจสืบเนื่องมาจากมิลินทปัญหาต้องการเน้นย้ำความเชื่อมโยงของพระอภิธรรมมากกว่าประเด็นอื่นนั่นเอง การวิเคราะห์ความฝันในพุทธศาสนาอาจละเอียดกว่านี้ในคัมภีร์รุ่นหลังมิลินทปัญหาก็ได้ นั่นเป็นเรื่องที่ต้องศึกษาค้นคว้าต่อไปอันจะทำให้เข้าใจเรื่องความฝันตามคติพุทธศาสนาได้มากยิ่งขึ้น

๔. อุปมาในมิลินทปัญหา

มิลินทปัญหาเป็นวรรณคดีที่อุดมด้วยความเปรียบเทียบอุปมา ในพระอภิธรรมพบอุปมาน้อยมาก จึงละเว้นไม่

กล่าวถึงอุปมาไม่ได้ แม้ว่าอุปมาในมิลินทปัญหาก็จะแสดงความเชื่อมโยงกับพระอภิธรรมด้วยภวังคจิต แต่ก็เห็นได้ว่าความเชื่อมโยงนั้นเป็นเรื่องแนวคิด ในขณะที่เดียวกันวิธีการอธิบายความต่างๆ ในปัญหาดังกล่าวไม่ได้มีลักษณะเดียวกับพระอภิธรรม พระอภิธรรมนั้นมุ่งอธิบายสภาวะธรรมเพียงอย่างเดียว ดังที่พระพรหมคุณาภรณ์ (๒๕๕๑: ๕๐๐) อธิบายว่า

หลักและคำอธิบายธรรมที่เป็นเนื้อหาสาระธรรมแท้ๆ ล้วนๆ ซึ่งจัดเรียงอย่างเป็นระเบียบและเป็นลำดับจนจบความบริบูรณ์ โดยไม่กล่าวถึง ไม่อ้างอิง และไม่ขึ้นต่อบุคคล ชุมชน หรือเหตุการณ์ อันแสดงโดยเว้นบัญญัติไวยากรณ์ มุ่งตรงต่อสภาวะธรรม ที่ต่อมานิยมจัดเรียกเป็นปรมาตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน

ดังนั้นในพระอภิธรรมจึงใช้คำเชื่อม “คือ” จำนวนมากเพื่ออธิบายสาระธรรมต่างๆ ดังตัวอย่างในคัมภีร์วิวัฏฐค (อภิ. วิ. (แปล) ๓๕/๙๔๓-๔) ความว่า

[๙๔๓] มละ ๓ เป็นไฉน ? มลทินคือ รากะ มลทินคือโทสะ มลทินคือโมหะ เหล่านี้เรียกว่า มละ ๓.

[๙๔๔] วิสมะ ๓ เป็นไฉน ? ความไม่สม่ำเสมอคือรากะ ความไม่สม่ำเสมอคือโทสะ ความไม่สม่ำเสมอคือโมหะ เหล่านี้เรียกว่า วิสมะ ๓.

แต่ในมิลินทปัญหาโดยเฉพาะอย่างยิ่งในอุปมาปัญหา ผู้แต่งได้ใช้ความเปรียบอยู่หลายครั้งโดยเฉพาะอย่างยิ่งความเปรียบเทียบอุปมา ข้อความหลายตอนในมิลินทปัญหาก็ถือว่าเป็น “อรรถาธิบาย” ของพระอภิธรรมโดยใช้ความเปรียบอุปมา ทำให้เนื้อความที่เชื่อมโยงกับพระอภิธรรมนั้น

เข้าใจได้ง่ายขึ้น แม้ว่าสุปินปัญหาจะยกปัญหาเดียวกันมาอธิบาย แต่การใช้อุปมาในสุปินปัญหาก็น่าสนใจ โดยเฉพาะข้อ ๔ และข้อ ๕ ซึ่งเป็นข้อสำคัญ ข้อ ๔ เป็นเรื่องของจิตที่เกี่ยวกับการเกิดขึ้นของความฝัน และข้อ ๕ เป็นเรื่องลักษณะการนอนหลับที่ความฝันจะเกิดขึ้น

ผู้แต่งมิลินทปัญหาได้ยกอุปมาขึ้นเปรียบเทียบและอธิบายขยายความอุปมานั้นเพิ่มเติมอย่างละเอียด เหตุที่คำถามแรกคือคำถามเกี่ยวกับสาเหตุของความฝัน (ทำไมคนเราจึงฝัน) ไม่มีการใช้อุปมา อาจเป็นเพราะว่าเป็นคำถามที่ผู้แต่งมิลินทปัญหาคิดว่าเป็นเรื่องที่คนในสังคม (อย่างน้อยก็สังคมในช่วงที่มีการแต่ง) รู้อยู่แล้วจึงไม่มีความจำเป็นต้องอธิบาย หรืออาจเป็นเพราะว่าเป็นปัญหาที่ไม่เกี่ยวกับจิตโดยตรงก็เป็นได้ และแม้จะมีจิตเกี่ยวข้องอยู่บ้างเนื่องจากอารมณ์ที่แนบอยู่กับจิตนั้นเป็นสาเหตุให้เกิดความฝัน แต่ก็มีเรื่องธาตุแปดปรวน เทพดลใจ และกรรมที่สั่งสมไว้ในกาลก่อนประกอบด้วย เรื่องเหล่านี้กินเนื้อความกว้างขวาง เพียงเรื่องจิตอย่างเดียวไม่อาจอธิบายได้อย่างครอบคลุม

การใช้อุปมาในสุปินปัญหานี้ อาจจัดกลุ่มได้ ๒ ประเภทคือ การเปรียบอย่างตรงไปตรงมากับการเปรียบเทียบอย่างอ้อม การเปรียบเทียบแรกนั้นจะเห็นได้จากปัญหาข้อที่สองที่ว่าขณะฝัน จิตเข้าไปหาณิรมิตหรือนิรมิตเข้าไปหาจิต พระนาคเสนตอบว่าเป็นนิรมิตผ่านเข้าไปหาจิต อุปมาว่าเหมือนเงาเข้าไปหากระจก เงาก็เหมือนนิรมิต กระจกก็เหมือนจิต ข้อที่ ๓ ที่พระนาคเสนวิสัชนาว่าจิตนั้นไม่รู้ผลดีหรือผลร้ายของฝัน จึงเกิดการทำนายฝัน ผู้แต่งเปรียบกับการทำนายกระและไฟ ปัญหาข้อที่ ๕ ที่ว่าเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดแห่งการหลับมีหรือไม่ เป็นไฉน ข้อนี้พระนาคเสนก็ชักตัวอย่างมาอุปมาว่า ท่ามกลางแห่งการหลับซึ่งเป็นช่วงไม่หลับไม่ตื่นนั้นเป็นช่วงเวลาที่将会เกิดความฝัน ท่ามกลางแห่งการหลับเปรียบได้กับการหลับของลิงและการบำเพ็ญภาวนาของพระโยคาวจร การหลับทั้งสองนี้เป็นอุปมาที่ผู้แต่ง

ยกมาเป็นตัวอย่างเปรียบเทียบท่ามกลางแห่งการหลับ ผู้แต่งอาจเห็นว่าลิงเป็นสัตว์วอกแวกได้ง่าย การหลับของลิงจึงเหมือนเป็นการหลับไม่สนิท การบำเพ็ญภาวนาของพระโยคาวจรก็เป็นการเปรียบเทียบลักษณะของจิตที่ไม่หลับไม่ตื่น จิตของพระในขณะนั้นย่อมต้องตั้งลงสู่สมาธิในระดับหนึ่ง แต่ยังไม่ถึงภวังค์ เพราะถ้าถึงภวังค์แล้วจิตจะไม่เคลื่อนไป การพิจารณาจะไม่เกิด

ทั้งข้อ ๒ ข้อ ๓ และ ข้อ ๕ ถือว่าเป็นอุปมาที่ชัดเจนตรงไปตรงมา ในขณะที่อุปมาในข้อ ๔ อาจกล่าวได้ว่าเป็นความเปรียบเทียบที่กล่าวอย่างอ้อม คือ ไม่ตรงไปตรงมา คำตอบข้อ ๔ นั้นเกี่ยวกับลักษณะจิตที่ความฝันจะเกิดขึ้น พระนาคเสนวิสัชนาว่าขณะจิตกำลังเข้าสู่ภวังค์จึงจะเกิดความฝันได้ น่าสังเกตว่าอุปมาที่พระนาคเสนยกขึ้นมาอธิบายประกอบนั้นเป็นคนละเรื่อง คือ ไม่ใช่ลักษณะจิตที่กำลังเข้าสู่ภวังค์ซึ่งเป็นคำตอบที่ได้ตอบไปแล้ว ผู้แต่งกลับอธิบายเรื่องจิตที่ถึงภวังค์แล้วไม่เคลื่อนไปพร้อมยกอุปมาอธิบายประกอบถึง ๒ ครั้งด้วยกัน ทั้งอุปมาเรื่องเงาที่ไม่ปรากฏในกระจกที่ตั้งในความมืด และดวงอาทิตย์ที่ถูกหมอกปกคลุม ย่อมไม่ปรากฏแสงสว่าง เป็นอุปมาซึ่งกล่าวถึงจิตที่กำลังเข้าสู่ภวังค์ในลักษณะที่ไม่ตรงไปตรงมา ผู้อ่านอาจต้องจินตนาการเพิ่มเติมเองว่าลักษณะจิตที่กำลังเข้าสู่ภวังค์นั้นเป็นอย่างไรจากอุปมาดังกล่าว เพราะทั้ง “เงา” และ “แสงอาทิตย์” ที่เปรียบกับจิตนั้นเป็นสิ่งที่เคลื่อนที่ได้เช่นกัน

น่าสังเกตว่า ไม่มีอุปมาที่ยกมาเปรียบเทียบกับภวังคจิต หรือภวังค์ โดยตรง อุปมาที่ปรากฏนั้นได้แก่ จิต สรีระ ความหลับ และ นิमित เท่านั้น ทศนะพระภิกขกรรมกล่าวว่า ภวังคจิตเป็นจิตภาคที่ทำงานอย่างเป็นความลับ ทำหน้าที่สำคัญคือการบันทึกกรรมของเรอย่างเที่ยงธรรม ภวังคจิตไม่ใช่ตัวตน เกิดดับอยู่ตลอดเวลา (สมภาร พรหมทา, ๒๕๔๗: ๒๕๐-๑) ภวังค์จึงหมายถึงช่วงเวลาที่จิตพักงาน

ปราศจากการรับรู้ ผู้แต่งอาจรู้สึกว่าการอุปมาอธิบายประกอบได้ยาก เพราะเป็นนามธรรมมาก หรือว่าผู้แต่งอาจตั้งใจไม่ยกอุปมาเปรียบเทียบกับภวังค์ก็ได้เพื่อให้ผู้อ่านรู้สึกถึงความลึกลับว่างเปล่าของภวังค์ อย่างไรก็ตาม อุปมาเท่าที่มีอยู่ในเรื่องก็เพียงพอต่อความเข้าใจเรื่องความฝันแล้วในระดับหนึ่ง การที่ไม่สร้างอุปมาแก่ “ภวังค์” อาจทำให้เรารู้สึกถึง “ภวังค์” มากขึ้นก็เป็นได้

๕. สรุป

เรื่องสุบินปัญหาในมิลินทปัญหาชี้ให้เห็นถึงการสืบทอดแนวคิดพระอภิธรรมที่สำคัญ เมื่อประกอบกับกลวิธีทางภาษาในมิลินทปัญหาคือการใช้อุปมาอธิบายให้ชัดเจนก็ทำให้เราประจักษ์ถึงความสำคัญของความรู้ในพระอภิธรรมที่นำมาอธิบายปรากฏการณ์ทางจิตของมนุษย์ได้ และยังทำให้เราเห็นองค์ความรู้ของคัมภีร์พุทธศาสนาที่แตกต่างเวลาตั้งแต่เชื่อมโยงกันอีกด้วย

บรรณานุกรม

- ปกรณัม ลิมปานุสรณ์. ๒๕๔๕. **วิธีแห่งเต๋าของจวงจื่อ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: ส่องสยาม./Pakorn Limpanusorn. 2002. **Vithi haeng Tao khong Zhuangzi**. 2nd reprinted. Bangkok: Sorngsayam.
- พรหมคุณาภรณ์, พระ (ป.อ. ปยุตฺโต). ๒๕๕๑. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย./Brahmagunaporn, Phra. (Prayut Payutto). 2008. **Photcananukrom Buddhasat Chabap Pramuan Dharm**. 12th reprinted. Bangkok: Mahachulalongkornrajavidyalaya University Press.
- พระอภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ**. เล่ม ๔ ภาค ๒. ๒๕๔๖. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย./Phra Abhidhamma Pitaka, Kathavatthu. 2003. vol 4. part 2. Bangkok: Mahamakut Buddhist University Press.
- พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์**. เล่ม ๒ ภาค ๒. ๒๕๔๖. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย./Phra Abhidhamma Pitaka, Vibhanga. 2003. vol 2. part 2. Bangkok: Mahamakut Buddhist University Press.
- มิลินทปญหา**. ๒๕๓๖. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย./Milindapanha. 1993. Bangkok: Mahachulalongkornrajavidyalaya University Press.
- สมภาร พรหมทา. ๒๕๔๗. **พุทธปรัชญาในอภิธรรมปิฎก**. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท. (เอกสารอัดสำเนา)/Sompam Promta. 2004. **Buddha Prajna nai Abhidhammapitaka**. Bangkok: n.p. (copy).
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. ๒๕๒๖. **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย./Suphaphan Na Bangchang. 1983. **Pravat Wannakhadi Pali nai India lae Langka**. Bangkok: Chulalongkorn University Press.
- เสนาะ ผดุงฉัตร. ๒๕๓๒. **ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย./Sanoh Phadungchat. 1989. **Khwamru Buengton kiawkap Wannakhadi Pali**. Bangkok: Mahachulalongkornrajavidyalaya University Press.
- Basu, Rabindra Nath. 1978. **A Critical Study of Milindapañhā**. Calcutta: Firma KLM.
- Olivelle, Patrick. 1998. **Upaniṣads**. Oxford: Oxford University Press.